

ПРАВО НА ПОЛИТИЧЕСКО МНЕНИЕ НА ГРАЖДАНИТЕ

Наталия Киселова

RIGHT TO POLITICAL OPINION OF CITIZENS

Nataliya Kiselova

Abstract: *The article presents the right of opinion as a prerequisite for the political freedom of the individual and as a necessary element of freedom. The right to political opinion is a basic political right of citizens. This right is also fundamental for the implementation of every main political right - suffrage, the right to participate in surveys, the right of political assembly and association. A normative analysis of Art. 39-41 of the Constitution of the Republic of Bulgaria reveals that the right to political opinion has been scrutinized in “horizontal” and in “vertical” plan.*

Key words: *political freedom of the individual; basic political rights of citizens; right to political opinion; Constitution of the Republic of Bulgaria 1991.*

В демократичната държава състоянието на основните политически права определя цялостната характеристика на режима на осъществяваната власт и защитата на социалните интереси, основани на различни ценности. Правото на мнение е част от общата свобода, разбирана като юридически призната и правно защитена възможност за избор на поведение и автономна сфера за самореализация на личността¹. Според Волтер при отстояване на идеята за фундаменталната свобода „... няма у хората никаква свобода без свободата да изказват своите мисли“².

Свободата на мнение е елемент от всички форми на политическата свобода и е предпоставка за нейното съществуване. Тя намира израз както като основно политическо право, така и при осъществяването на всяко едно от останалите основни политически права. Установените в Конституцията политически права предполагат свобода в изразяване на мнение³.

Правото на политическо мнение като основно право въздейства както върху политичес-

ката свобода на гражданина, така и върху публичната сфера. Основното политическо право е показател за състоянието на политическия режим в държавата. Правото на политическо мнение е правно призната възможност за изява на гражданите в политическата сфера и е предпоставка за реализацията на избирателното право, правото на участие в допитвания, правото на политическо сдружаване, правото на мирни събрания.

Основното право на гражданите на мнение намира нормативен израз в чл. чл. 39–41 на Конституцията на Република България. То е сложно право⁴ и в зависимост от защитените интереси може да придобива политически характер, да се реализира в частноправната сфера като търговско право, основно социално или културно право.

Правото на политическо мнение е комплексно право. То включва свободата на словото, печата и другите средства за масова информация, когато те се използват за политически цели⁵. Правото може да бъде разгледано в „горизонтален“ и във „вертикален“ план. В хоризонтален план

¹ **Танчев, Е.** Основни права на човека. С.: Унив. изд. „Св. Кл. Охридски“, 2002, с. 94.

² **Волтер** Избранные произведения. М., 1938, с. 327.

³ **Киров, Пл.** Върху правото на мнение. – В: Конституционни изследвания 2012–2013 г. Конституционноправна защита на основните права и свободи. С.: Унив. изд. „Св. Кл. Охридски“, 2014, с. 46.

⁴ **Танчев, Е.** Основни права на човека. С.: Унив. изд. „Св. Кл. Охридски“, 2002, с. 95.

⁵ **Танчев, Е.** Политическите права на гражданите в конституционализма на САЩ. С.: „Изд. на БЗНС“, 1989, с. 210; **Barendt, E.** Freedom of speech. Oxford, Clarendon Press, 1987, p. 145–151; **Sunstein, C. R.** Democracy and the Problem of Free Speech. N. Y., The Free Press, 1995, p. 152–154.

правото на политическо мнение обединява всички онези основни права, които гарантират възможността да се изразява или поддържа определен политически възглед чрез различни носители на информация – свобода на политическото устно или писмено слово, свобода на печата, на електронните медии и на социалните мрежи. Гражданите могат да изразяват мислите си посредством различни форми. Всяка личност може да изразява мнението си устно или чрез образ и думи, като се опира на свободата на словото при участие в медийно предаване (радио, телевизия или он-лайн), на митинг, събрание или манифестация. В писмен вид всеки гражданин може да упражни правото си на мнение чрез свобода на словото в печата, в социалните мрежи, чрез писмено обръщение до публичните институции.

Във вертикален план правото на политическо мнение обхваща търсенето, получаването и разпространяването на информация, която има политически характер или е съотносима към осъществяването на основни политически права. Свободата на словото и правото на информация са способни за обезпечаване на плурализма на политически мнения, на идеи и ценности в политическия живот на държавата. Правото на информация е неотделимо от свободата на словото. Правото включва структурни елементи, които са тясно свързани и съществуват в неразривно единство. На първо място, това е свободата на всеки човек публично да изразява свои мисли, идеи и разсъждения, които имат политически характер, както и да ги разпространява по всякакви законни начини. На следващо място, това е свободата на печата и на другите средства за информация, както и свободата от цензура и правото да се създават, получават и използват от гражданите информации, чрез което се материализира свободата на изразяване на политическо мнение. На трето място, това е правото да се получава достоверна информация, която има обществено значение или засяга права на граждани, т.е. право на достъп до информация. И не на последно място, това е свободата на човек да твори, да създава уникално произведение чрез слово, образ, звук или чрез други средства и да го възпроизвежда. Реализацията на свободата е възможността да се пишат книги на политическа или политологична тематика, да се създават политически предавания, коментари, анализи, статии, статуси в социалните мрежи, карикатури, клипове и др., които пораждат за автора на произведението авторско право, а при възпроизвеждането му – сродни пра-

ва. Правото на гражданите свободно да изразяват политическо мнение и забраната за цензура са гаранция за свободата в демократичното общество.

Свободата на изразяване на политическо мнение лежи в основата на правовото и демократично общество и държава. Тя е едно от условията за прогреса и за развитието на отделния човек като личност. Свободата на мисълта и на словото, както и свободата на публични дискусии по интересоващи гражданите въпроси, са форма на съществуване на демократично и толерантно общество. В социума никога не може (и не трябва) да има еднообразие на идеи и мнения, всеки от неговите членове съхранява своята индивидуалност, своето собствено разбиране за едни или други проблеми. Всяко насилствено въздействие върху човека с цел да бъде принуден да промени своята позиция или да се откаже от нея е недопустимо. Следователно, към важните юридически последици на свободата на словото се отнася неправомерното преследване на гражданин за изразени от него мисли при условията на спазване на действащото законодателство при недопустима дискриминация на основание на изказани мнения, без да се използва език на политическа омраза.

Като основно политическо право на гражданите, правото на мнение принадлежи към първото поколение права, което има защитен характер, тъй като гарантира интересите на личността срещу незаконни посегателства от страна на държавата. То е от категорията на т. нар. защитни или отбранителни права. Първоначално конституционното движение, вдъхновено от естествените права, е споделяло разбирането за свободата като осигуряване и закрила на правата на индивида срещу публичната власт. Това право – свобода – е трябвало да обезпечи на отделния човек едно свободно от намесата на държавата пространство за индивидуално вземане на решения и самоопределяне. Правата от тази категория, реално препятстват нахлуването на публичната власт в индивидуалната сфера на гражданина.

Свободата на словото исторически предшества всички останали форми на правото на мнение и възниква след еволюция в цивилизационния процес от древността през свободата на парламентарните дебати в Англия и възможността на всеки депутат да изказва своето мнение без страх за личната си неприкосновеност.

В Конституцията от 1991 г. правото на мнение, свободата на печата и правото на информация са уредени в чл. чл. 39 – 41 („комуникационни права”, „комуникационни права и свободи

на гражданите”, „комуникационна триада”). Трите разпоредби са органически и функционално свързани и следва да бъдат разглеждани в тяхната взаимна връзка и единство, тъй като провъзгласяват и гарантират правото на мнение като основно право на човека и гражданина. Те са обединени и в обща проблематика, която засяга съответно: правото свободно да се изразява мнение и то да се разпространява; правото да се търси, получава и разпространява информация; определяне смисъла на предвидените в конституционните текстове ограничения на тези права.

Правото на свободно изразяване на мнение от обективна страна има няколко проявления. То е както индивидуално право на личността за себеизразяване, така е ограничител на регулативните възможности на държавата, а и генератор на обществено мнение, стимулиращ развитието на комуникационен процес – средство за човешко опознаване.

Според конституционната практика⁶ свободата на мнение е индивидуално право на личността по повод нейната персонална изява („изразява мнение”), свързано непосредствено със свободата на мисълта (чл. 37, ал. 1 от Конституцията) и свободата на убежденията (чл. 38, ал. 1 от Конституцията) – други общопризнати ценности, залегнали в Конституцията. То се основава на човешкото достойнство и самоопределението на личността, както и на задължението на държавата да зачита тези права.

Правото на личността да изразява свободно мнение съдържа в себе си възможността мнението да се разпространява чрез различни комуникационни средства – печат, радио, телевизия, онлайн медии и други технологии. Писмена, устна или друга комуникация са изразните средства, които позволяват да се упражни от обективна страна конституционното благо. В тази си част свободата на мнение се свързва и с другите прогласени от Конституцията свободи – свободата на средствата за масова информация, свободата на информация (чл. 40 и чл. 41).

В теорията и практиката доминира разбирането, че водещото място в комуникационната триада има чл. 39 или правото на свободно изразяване и разпространяване на мнение чрез

различни изразни средства. Това основно право има широк функционален и конституционен контекст⁷. „Без то да се абсолютизира или да му се придава особено място в някаква йерархия от ценности и права, значението му е фундаментално за установения конституционен ред. За личността правото ѝ да изразява своето мнение и да го разпространява чрез слово – писмено или устно, чрез звук, изображение или по друг начин (чл. 39, ал. 1) изглежда иманентно на нейната същност и за възможността ѝ да се реализира в социалната реалност. Свободата на мнение действа като ограничител за регулативните възможности на държавата в редица сфери на обществения живот. Това право стои в основата и на политическия плурализъм (чл. 11, ал. 1) и на недопустимостта да се монополизира политическата, идеологическата и духовната сфера въобще (чл. 11, ал. 2), както и на други права (напр. правото на информация по чл. 41, ал. 1).”

Към правото на свободно изразяване на мнение следва да бъде добавено и конституционното право на народните представители да изказват мнението си при осъществяване на дейност в Народното събрание и неговите комитети като не носят наказателна отговорност за това (чл. 69, предложение първо). Народните представители притежават имунитет (наказателна неотговорност), за да се защити дейността на законодателния орган като цяло, както и на представителите на опозицията при критики към управляващото мнозинство⁸.

Свободата на мнение се възприема като ограничител на регулативните функции на държавата в редица области на обществения живот, преимуществено в политическата, идеологическата и духовната сфера, създава предпоставки за упражняването на граждански натиск върху политическата власт и за изпълнението на контролната социална функция на правото. Свободата да се изразяват мисли, възгледи или идеи, които не съвпадат с официалната позиция на държавната власт или нейни представители, позволява да се упражняват в най-широк аспект конституционни принципи и права, каквито са политическият плурализъм и свободата да се търси, получава и разпространява информация. Това е

⁶ Тълкувателно решение № 7 на Конституционния съд от 1996 г. (Обн., ДВ, бр. 55 от 1996 г.)

⁷ Решение № 15 на Конституционния съд от 1993 г. (Обн., ДВ, бр. 88 от 1993 г.)

⁸ Решение № 10 на Конституционния съд от 1992 г. (Обн., ДВ, бр. 63 от 1992 г.), както и **Близнашки, Г.** Принципи на парламентарното управление. С.: Унив. изд. „Св. Кл. Охридски”, 1997, с. 178 – 179; **Близнашки, Г.** Парламентарно право. С.: Унив. изд. „Св. Кл. Охридски”, 2014, с. 193 – 194.

немислимо да се случи без свободни средства за масова информация, които са медиатор в обществените отношения. Разглеждана в този контекст, свободата на мнение е обвързана пряко и включва в съдържанието си и другите комуникационни ценности – свободата на медиите (чл. 40, ал. 1 от Конституцията) и свободата на информацията (чл. 41, ал. 1 от Конституцията). Това според конституционната юрисдикция означава, че правото свободно да се изразява мнение се превръща в родово понятие по отношение на другите две конституционни права.

Може да бъде подкрепено мнението на конституционната юрисдикция, изразено в Тълкувателно решение № 7 от 1996 г., че „правото свободно да се изразява мнение, схващано и като общо, основно право, и от гледище на специфичните му проявления, не е единствено и само едно индивидуално право, което може да бъде разглеждано и интерпретирано като защитно право, но е същевременно и една институционална гаранция и в този смисъл притежава и позитивни аспекти от гледна точка на задълженията на държавата.“

Според Съда, традиционно третиран и уреждани като индивидуални, „правата, отнасящи се до свободата да се изразява и разпространява мнение и да се търси, получава и разпространява информация, се свързват не само с „мнението“ на отделната личност и с възможностите за самоизразяване на индивида и осъществяването на контакт с останалите, но и с образуването на едно общо публично пространство, в което освен размяната на индивидуални мнения – и като резултат от нея – се формира и обществено мнение“.

В конституционноправната теория са изведени четири основни социални функции на правото на мнение⁹. Това основно право е условие за духовната реализация на личността, чрез него се реализира нравствено-егична социална функция. Признаването и конституционната защита на свободата на словото са издигнати в белег на демократичното управление. Чрез реализацията на правото на политическо мнение гражданите могат да са пълноценни субекти и участници в политическия живот в страната.

Правото на мнение е средство за развитие на човешкото познание, включително и на полити-

ческата теория и практика. Свободата на мисълта и свободното изразяване на мнение са средство за развитие на човешкото познание. В този смисъл правото на свободно изразяване на мнение притежава гносеологична социална функция. Дж. Милтън твърди, че развитието на познанието е невъзможно без съпоставянето на различни мнения, изразявани устно или чрез печатно слово. Придобиването на познание за политическите процеси спомага гражданите да упражнят информирано и други свои основни политически права.

Свободата на мнението е инструмент за контрол върху управляващите (контролна социална функция). Чрез него гражданите могат да участват в политическия процес, като оказват натиск върху управлението. Така че контролната функция би могла да се нарече още и демократическа или функция на коректив на управлението. Според Джеймс Медисън – един от бащите на американската конституция, чрез свободата на словото и на печата народът встъпва в ролята на цензор над правителството. Контролната функция на свободния печат по отношение на правителството в демократичния режим е ноторно известна. В този смисъл най-крайната формулировка принадлежи на Томас Джеферсън, който през 1787 г. пише „ако трябва да решавам дали да имаме правителство без вестници или вестници без правителство, няма да се поколебая за минута да предпочета второто“¹⁰. Контролната функция на свободното изразяване на мнение е и най-често реализирана всекидневно. Отделен въпрос е дали всеки гражданин, който има мнение и критикува управляващите, има възможност, вкл. и финансово, да го изрази и разпространи.

Правото свободно да се изразява мнение е и механизъм, който отслабва социалните напрежения и предотвратява възможността социалните противоречия да прераснат в насилствени и разрушителни спрямо политическата и държавната система действия или конфликти. Свободата на мнение има и превантивна за социалната система функция, в качеството си на механизъм, който намалява съществуващото в обществото социално напрежение. Още Макиавели отбелязва, че е „полезно в една република да съществува законен път, по който народът да може да излива гнева

⁹ Вж. **Танчев, Е.** Въведение в конституционното право. ч. 1, С.: Сиби, 2003, с. 410.

¹⁰ „Бащата-основател“ на американската република е популярен с прословутото си изречение. Но и той не се свени да съди журналисти и издатели, които го критикуват и нападат като президент на САЩ, както и да подпомага с държавни средства издаването на партийния орган на републиканците „Нешънъл газет“. Естествено е, след като Джеферсън напуска поста на държавен глава, и субсидията към вестника спира.

си срещу някои граждани. Защото, когато липсват обикновени средства, се прибъгва към крайни, които без съмнение допринасят за много по-лоши последици от първите”.

Социалното недоволство в обществото и несъгласието с една или друга политика или решение се канализират в свободна дискусия и по този начин свободата на мнението изпълнява ролята на предпазен клапан, който сваля градус на социалното напрежение. По този начин различно мислещите граждани и / или членове на опозиционни политически партии могат да изразяват мнения, да критикуват и да предлагат алтернативни позиции в плуралистичното гражданско общество.

Възможно е отделен елемент от комплексното право на мнение, а именно правото да се търси, получава и разпространява информация, да бъде натоварен с още една допълнителна функция, която е важна за индивида в съвременното общество. Това е функцията по осигуряване на двустранно достъпна информационна среда, която е важна за правните субекти с оглед на адекватното им поведение. Чрез двустранната реализация на тази функция правните субекти едновременно могат да имат поведение, което им осигурява възможност за намиране на актуална информация по различен кръг въпроси, както и възможност да разпространят своето собствено мнение по начин, който е достъпен за тях.

Свободата на мнение в конституционната юриспруденция се разглежда не само като средство за противодействие на политическия произвол, но и като основа на човешкото общуване и обмен на информация, позволяващи опознаване на заобикалящата среда и участие в демократични обществени дебати. В тази разновидност свободата на мнение изпълнява гносеологичната си социална функция. Свободата на мнение като начин за себеизразяване на личността на публично място и като основна предпоставка за обмена на информация служи за формирането на обществено мнение. Общественото мнение съдейства за регулиране на обществените отношения, без да е източник на права за отделните граждани

или различни социални групи, като подпомага усъвършенстването на законовата уредба. С тази предпазна социална функция, която позволява да се преодолеят сериозни противоречия в обществената структура, свободата на мнение генерира положителните аспекти на социалното развитие и разрешаването на редица значими за гражданите въпроси, както и редица потенциални конфликти.

Субекти на правото на политическо мнение по смисъла на чл. 39, ал. 1 от Конституцията са само физически лица („всеки има право”)¹¹. Съществуват нюанси от гледна точка на възможността лицата, които изразяват мнение да бъдат и непълнолетни. Но с оглед на разбирането, че само навършилите 18-годишна възраст лица могат да участват в политическия живот, то носители на правото са само пълнолетните. Трябва да бъде направено уточнение и от гледна точка на гражданството на лицата. Всеки човек има право на мнение, но само гражданите, които могат да участват в политическия живот, са субекти на правото на политическо мнение. В тази група се включват българските граждани и гражданите на държавите членки на ЕС. Разбира се, не може да бъде забранено на чужди граждани да имат мнение по вътрешнополитически въпроси и да го разпространяват чрез слово, образ или по друг начин. Пряката намеса на чужденци в политическия живот на българската държава не бива да бъде излишно поощрявана. По този начин може да бъде некоректно въздействано върху мнението на българските граждани.

В своето Тълкувателно решение № 7 от 1996 г., посветено на комуникационните права, Конституционният съд поддържа, че субект на тези права могат да бъдат не само физически, но и юридически лица, както и институции¹². Нещо повече, съдът смята, че „качеството на субект на съответно право е придадено и на индивида в едни случаи, и на предприятия, в други случаи, и на институции, на трето място”. В този пункт относно субекта, носител на правото, конституционното решение следва да бъде критикувано, защото въпреки че се разглеждат заедно,

¹¹ Може да се приеме, че в чл. чл. 39 – 41 е разгледано едно и също право в различните му проявления, а единственият текст, който стои отделно, е този на чл. 41, ал. 2. В него се съдържа едно отделно право – правото на достъп от страна на гражданите до обществена информация. Този текст се отличава първо по това, че тук носителят на правото не е „всеки“, както е в останалите текстове от комуникационната триада, а „гражданите“. Носителите на задължението също са стеснени по дефиниция – това е държавата в лицето на държавен орган или учреждение.

¹² ван Дайк, П., Г. Й. Х. ван Хууф Европейската конвенция за правата на човека – теория и практика. С., изд. на Фондация „Български адвокати за правата на човека“, 2000, с. 521. Вж. обратно мнение при Георгиев, В. Свободата на словото. // Правна мисъл, 1997, № 3 – 4, с. 30 – 47.

комуникационните права са отделни субективни права и са уредени преди всичко като индивидуални права на личността. Така правото на свободно изразяване на мнение може да се приеме, че е присъщо само на физическите лица. А свободата на печата и на останалите средства за масова информация може да се схваща и като институционална, а от тук – като субективно право на юридически лица (като държавна, общинска или частна собственост, вкл. на политически партии, медии).

Гражданите могат да упражняват правото на свободно изразяване на политическо мнение и съвместно чрез изразяване на позиции на събрания или чрез сдружаване в политически партии. Не може да бъде подкрепено разбирането, че политическите партии упражняват „право“ на мнение, когато представят противоконституционни, правно неприемливи възгледи или незаконни искания¹³. Такива мнения или възгледи имат гражданите, които представляват политическата партия или са нейни членове.

Конституционната уредба, установена през 1991 г. в България, съответства на модерните стандарти за правото на мнение, установени след Втората световна война в универсални и регионални международни актове.

Всеобщата декларация за правата на човека прокламира, че „всеки човек има право на свобода на убежденията и на свободното им изразяване; това право включва свободата безпрепятствено да се придържа към своите убеждения, както и правото да търси, да получава и да разпространява информации и идеи чрез всички средства и без оглед на държавните граници“ (чл. 19). Това право не е абсолютно. Във втората алинея на чл. 29 от Декларацията става дума за възможности за ограничаване на правата и свободите ако това е предвидено в закон, „изключително с цел да се осигури необходимото признание и зачитане на правата и свободите на другите и за удовлетворяване на справедливите изисквания на морала, общественя ред и общото благоденствие в едно демократично общество“. Въпреки че тези положения не са непосредствено юридически задължителни за държавите членки на ООН, те имат важно политическо значение, защото поставят основите на правната уредба, която държавите приемат.

Международният пакт за граждански и политически права, също както Всеобщата декла-

рация, в своя чл. 19 прокламира свободата да се изразява мнение и свободата на информация, но добавя нови елементи и е по-подробен в установяването на границите на свободата. Появата на тези елементи е следствие от опитите на едни държави да обвинят други, че не позволяват на своите граждани свободно да получават и разпространяват информация. В отговор последните поставят въпроса за правомерна защита на гражданите си от пропаганда на война, фашизъм, насилие, порнография и др., разпространявани зад границите на държавите. В резултат на преговорите при приемането на Пакта в чл. 19 се запазва общото право на всеки да не бъде обезпокояван за убежденията/мнението си (ал. 1), правото да иска, търси и разпространява информация и идеи от всякакъв вид във всякаква форма – устно, писмено или чрез друго средство по свой избор (ал. 2). Упражняването на правата е свързано със специални задължения и отговорности от гражданите. Добавена е трета алинея, че упражняването на правата по ал. 2 може да бъде подложено на ограничения, предвидени в закон за зачитане на правата или доброто име на другите или за защита на националната сигурност, общественя ред, народното здраве или морал.

Член 20 от пакта недвусмислено въвежда задължение за държавите, страни по договора, да забранят със закон пропагандата на война (ал. 1), а така също и всяко проповядване на омраза (национална, расова или религиозна), което подбужда към дискриминация, вражда (враждебност) или насилие над хора (ал. 2).

Специалният докладчик на ООН относно насърчаването и защитата на правото на свобода на мнение и изразяване като гарант за спазване на правото на мнение многократно в свои доклади обръща внимание, че държавите нерядко използват чл. 19, ал. 3 от Международния пакт за граждански и политически права като оправдание необосновано да се намесват в реализираното от журналистите право на свобода на изразяване на мнение, когато се обвиняват в корупция или в сериозни правонарушения представители на изпълнителната власт или на влиятелни частни компании, или когато нямат достъп до информация по щекотливи политически проблеми. Ограничаването на правото може да бъде обосновано единствено при конкретни условия, предвидени в закон, които са считани за легитимни съгласно

¹³ Вж. друго в Мотиви към делото „Станков и ОМО „Илинден“ с/у България“, 2001-IX, §97, както и Харис, Д., М. О’Бойл, К. Уорбрик. Право на Европейската конвенция за правата на човека. С.: Сиела, 2015, с. 757.

международното право. Ограниченията са предвидени в закон, но често имат двусмислен или неясен характер и предвиждат тежки наказания, вкл. лишаване от свобода и непропорционално големи глоби. Специалният докладчик винаги напомня на държавите, че ограничаването на правото на свободно изразяване на мнение може да бъде изключение, а не общо правило.

Свободата на изразяване и информация е основно право по смисъла на Европейската конвенция за защита на правата на човека и основните свободи (чл. 10). То представлява част от основите на демократичното общество и едно от базисните условия за неговия напредък и за развитието на всеки индивид в Европа.

Част от първата алинея на чл. 10 възпроизвежда чл. 19 на Всеобщата декларация: „Всеки има право на свобода на изразяването на мнения. Това право включва свободата да отстоява своето мнение, да получава и да разпространява информация и идеи без намеса на държавните власти и независимо от границите.“ Второто изречение на чл. 10, ал. 1 отразява технологичното развитие на комуникационните средства: „Този член не забранява на държавите да въведат разрешителен режим за дейността на радио- и телевизионните компании и производителите на кинематографична продукция.“

Правото на свободно изразяване на мнение и произтичащите от него свободи може да бъде ограничавано. Втората алинея на чл. 10 предвижда три условия за това – да е предвидено в закон, да преследва легитимна цел и да бъде необходимо в едно демократично общество (ограничаването да е пропорционално на преследваната цел), а именно „Ползването на тези свободи, доколкото е съпроводено със задължения и отговорности, може да бъде обусловено от процедури, условия, ограничения или санкции, които са предвидени от закона и са необходими в едно демократично общество в интерес на националната и обществената сигурност, териториалната цялост, за предотвратяване на безредици или на престъпления, за защитата на здравето и морала, както и на репутацията или на правата на другите, за предотвратяване на изтичането на секретна информация или

за поддържане на авторитета и безпристрастността на правосъдието.“¹⁴.

Член 10 не е сред разпоредбите, изрично изброени в чл. 15, ал. 2 на Конвенцията, и следователно правото на свободно изразяване на мнение може да бъде дерогирано.

На ниво Европейски съюз правото на свободно мнение има за своя основа чл. 19 на Всеобщата декларация и чл. 10 на Европейската конвенция. В чл. 11 на Хартата на основните права (в глава II „Свободи“) е установена свободата на изразяване на мнение и свободата на информация. „Всеки има право на свобода да изразява мнения. Това право включва свободата да отстоява своето мнение, да получава и да разпространява информация и идеи без намеса на публичните власти и независимо от границите.“ (ал. 1). Хартата отдава значение и на ролята на медиите при разпространяване на мненията: „Свободата и плурализмът на медиите се зачитат.“ (ал. 2). Плурализмът следва да бъде разбран като многообразие и в изразяването и разпространяването на различни политически мнения. Разпространението на информации и идеи, които засягат общите интереси „може успешно да бъде осъществено само на основата на принципа на плурализма“¹⁵.

Друг аспект на правото на ЕС е уредбата на ДЕС по отношение на конкуренцията и злоупотребата с пазарен дял. Договорът дава на Европейската комисия право да регулира процесите на концентрация и на предоставяне на държавни помощи на медии. Извън тези въпроси в първичното законодателство Съюзът не притежава компетентност да се намесва пряко в медийната регулация и в съдържанието на средствата за масова информация (изкл. е защитата на интересите на децата и на непълнолетните).

Важно значение за разпространение на информацията се отдава и в рамките на Хелзинкския процес. Държавите участнички в него си поставят за цел да облекчават свободното разпространение на всички форми на информация и да поощряват сътрудничеството в областта на информацията и обмена ѝ с други страни (Хелзинкския акт от 1975 г.). Заключителният документ от Копенхагенското съвещание (1990 г.) провъзгласява, че държавите участнички ще ува-

¹⁴ За ограничения при свободата на изразяване вж. подробно при **ван Дайк, П., Г. Й. Х. ван Хууф** Европейската конвенция за правата на човека – теория и практика. С., изд. на Фондация „Български адвокати за правата на човека“, 2000, с. 532 – 547; **Харис, Д., М. О’Бойл, К. Уорбрик**. Право на Европейската конвенция за правата на човека. С.: Сиела, 2015, с. 778 – 850.

¹⁵ Вж. дело „Информационсферайн Лентиа и други с/у Австрия“, 24-ХІ 1993 г., § 38.

жават правата на човека и основните свободи, включително и свободата на мисълта ... и убежденията. Те трябва да подпомагат и да развиват ефективното осъществяване на ... политическите ... права, които произтичат от достойнството, присъщо на човешката личност и са значими за нейното свободно и пълно развитие”. В т. 9.1 на Заключителния акт от 1990 г. се потвърждава, че „всеки човек има право на свобода на изразяване на своето мнение... Това право включва свободата да поддържа своето мнение и да получава и разпространява информации и идеи”. Това разбиране е потвърдено в Хартата за европейска безопасност на ОССЕ от 1999 г. и в Астанинската юбилейна декларация през 2010 г. (на срещата на Организацията в столицата на Казахстан).

Международните стандарти относно правото на гражданите на свободно изразяване на мнение, установени в чл. 19 на Международния пакт за граждански и политически права и чл. 10 на Европейската конвенция, защитават не само съдържанието на мнението, идеите и информацията. Тези два текста защитават и средствата, с помощта на които те могат да бъдат предадени, разпространени и получени. В този смисъл защитени са различните средства за масова информация: вестници, радио, телевизия, електронни средства¹⁶.

Свободата на изразяване и информация е тясно свързана както със свободата на политическия дебат и свободните избори¹⁷, така и със свободата и плурализма на пресата и на медиите¹⁸. Изключителна е важността на свободните и независими медии в политическия процес в държавите, според практиката на Европейския съд по Конвенцията. Задача на пресата, и на медиите по-общо, е да разпространяват информация и идеи по „политически и други въпроси от об-

ществен интерес”¹⁹. Те са гарант за правото на гражданите да бъдат информирани по въпроси от общ интерес и да упражняват обществен контрол върху публичните и политическите дела. Медиите гарантират също така отговорността и прозрачността в дейността на публичните власти и политическите органи, които са необходими в едно демократично общество, без да се накрънява националното законодателство на страните-членки относно статуса и отговорността на лицата²⁰, заемащи публични длъжности²¹.

В плуралистичната демокрация свободата на политически дебат по смисъла на Европейската конвенция изискват гражданите да бъдат информирани за негативна информация и критични мнения за политически фигури и публични длъжностни лица. В този смисъл правото по Конвенцията в неговия политически нюанс може да бъде разгледано като право на гражданите да бъдат информирани чрез медиите, от една страна, и правата на лицата, заемащи публична длъжност, които могат да бъдат нарушени от разпространяването на информация и мнения за тях в медиите, от друга.

Упражняването на свободата на изразяване носи със себе си задължения и отговорности, които журналистите/медиите трябва да имат предвид и че то може законово да бъде ограничено, с цел поддържането на равновесие между упражняването на това право и уважението към други основни права, свободи и интереси, защитени от Конвенцията.

В демократичната държава трябва да има свобода да бъдат критикувани публичните институции за свои действия или актове. Държавата въобще или която и да било институция от законодателната, изпълнителната или съдебната власт

¹⁶ Nowak, M. UN Covenant on Civil and Political Rights: CCPR Commentary. Kehl, N.P. Engel, 1993, p. 342.

¹⁷ Харис, Д., М. О’Бойл, К. Уорбрик. Право на Европейската конвенция за правата на човека. С.: Сиела, 2015, с. 735 и с. 755 и посочената там съдебна практика.

¹⁸ Вж. и Коливер, С., П. Мерлоу. Правила освещения избирательных кампаний вещательными средствами массовой информации в странах с режимом переходной демократии. Программа „Статья 19“, Международный центр борьбы с цензурой, Август 1994 г. [on-line] //http://www.democracy.ru/library/foreign/media/rus_1994-2/index.html.

¹⁹ ван Дайк, П., Г. Й. Х. ван Хууф. Европейската конвенция за правата на човека – теория и практика. С., изд. на Фондация „Български адвокати за правата на човека“, 2000, с. 535 и посочената там съдебна практика.

²⁰ Това са физически лица, които са кандидати за или са избрани, или са се оттеглили от политически органи, изпълняват политически функции на местно, регионално, национално или международно равнище или упражняват политическо влияние („политически фигури“). А също така и физически лица, които изпълняват публични длъжности или упражняват публична власт на местно, регионално, национално или международно равнище („публични длъжностни лица“), които се ползват от основни права.

²¹ Вж. Декларация за свободата на политическия дебат в медиите, приета от Комитета на министрите на Съвета на Европа на 12 февруари 2004 г.

могат да бъдат обект на критика в медиите. Поради това, че тяхната позиция е доминираща, то е спорно дали тези институции трябва да бъдат защитени от наказателните закони срещу клеветнически или обидни изказвания. В държавите – членки на Съвета на Европа, когато институциите имат такава защита, тя трябва да се прилага по рестриктивен начин, избягвайки при каквито и да било обстоятелства нейното използване за ограничаване свободата на критиката. Разбира се, лицата, които представляват тези институции, остават защитени и като физически лица. Може да бъде направен коментар, че в България наказателноправната процедура се ползва и като форма на натиск върху разследващи журналисти.

Лицата, които участват в политическия живот на страната и се борят за доверието на гражданите, са подложени на значително по-силен медиен интерес. А оттам и на строг контрол и потенциално на сериозна обществена критика чрез медиите относно начина, по който те са изпълнявали или изпълняват своите функции, правомощия и задължения.

Лицата, които заемат публични длъжности, трябва да приемат, че те са предмет на обществен контрол и критика, особено чрез медиите, за начина, по който те са изпълнявали или изпълняват своите функции, правомощия и задължения, до толкова, доколкото това е необходимо за гарантиране прозрачност и отговорно изпълнение на техните функции, правомощия и задължения. Част от този контрол и критика е осмиването чрез хумористичния и сатиричния жанр, както те са защитени от чл. 10 на Конвенцията. По този начин в медиите се допуска в голяма степен преувеличение или дори провокиране до толкова, доколкото гражданите не са заблудени относно фактите и отликата им с мненията, които съдържат преценка.

При упражняване на правото на свободно изразяване на политическо мнение в медиите следва да се защита репутацията на лицата, заемащи публична длъжност. Публичните личности не трябва да имат по-голяма защита на тяхната репутация и права, отколкото другите лица. Оттук може да се направи изводът, че националното законодателство не трябва да урежда по-строги санкции срещу медиите, ако те критикуват политически фигури. Това разбиране и законодателната уредба също така не трябва да е пречка за упражняване по подходящ начин на функциите,

правомощията и задълженията от лицата, заемащи публична длъжност.

Правото на свободно изразяване на мнение често се конкурира с право на личен живот на публичните личности. Личният и семейният им живот трябва да бъде защитен от медийно изразяване съгласно чл. 32, ал. 1 от Конституцията и чл. 8 на Конвенцията. Независимо от това, информацията за техния личен и семеен живот може да бъде разпространявана, когато това е от пряк публичен интерес за начина, по който те са изпълнявали или изпълняват своите функции, правомощията и задълженията, като се вземе предвид необходимостта да бъде избегнато нанасянето на ненужна вреда на трети страни или на свързани с тях лица. В случаите, когато публичните фигури привличат общественото внимание към части от личния си живот, медиите имат право да подложат на контрол тези части от него.

Разбирането в рамките на Съвета на Европа за правото на получаване и разпространяване на информация относно цялостната дейност на публичните личности е, че тези лица имат право на защита при нарушения от страна на медиите. Тези личности трябва да имат право на защита чрез такива законови способности срещу медиите, каквито има и всеки гражданин в случай на нарушения на негови права от страна на медиите. При съдените вреди и глобите за клевета или обида трябва да са в разумно съотношение с нарушението на правата или репутацията на другите, като се вземат предвид каквито и да било удовлетворения, които са дадени от медиите ефективно и доброволно и са приети от засегнатите лица. Клеветата или обидата, нанесени от медиите, не трябва да водят до налагане на лишаване от свобода, освен ако това наказание съответства на сериозността на нарушението на правата или репутацията на други като строго необходима и пропорционална мярка, и то особено когато други основни права са сериозно нарушени чрез клеветническите или обидни изявления в медиите, като например изразяването на омраза.

Важна част от правото на политическо мнение с цел популяризиране на позициите, партиите, коалициите и инициативните комитети, регистрирали кандидати, при разяснителна кампания в допитвания до народа и при агитация към гласуване за техните кандидати, е политическата реклама²². Този тип реклама²³ в традиционните пе-

²² Вж. Майкл, Т. Следите за деньгами. [on-line]. http://www.democracy.ru/library/foreign/media/1996-4_r1-r5.html; Выборы в новом медийном пространстве. под ред. Засурского, Я. Н. М., Икар, 2015.

²³ Първоначално политическата реклама възниква в Античността, като в Гърция е в устна форма, а в Рим вече и в писмена. В последствие рекламата се пренася към търговията, а през XX в. се връща към политиката.

чатни и електронни медии²⁴ по действащото българско²⁵ законодателство по принцип не е допустима извън предизборната кампания. В търговска реклама се забранява да се отправят политически внушения в полза или във вреда на една или друга партия, коалиция или инициативен комитет или кандидат (чл. 187, ал. 4 и чл. 198, ал. 2 от Изборния кодекс). Условията и редът за предоставяне на програмно време в обществените (БНР и БНТ) и в частните медии предоставят възможност за платена политическа реклама (участие в предизборни кампании и в разяснителни кампании) и се определят с Изборния кодекс и със Закона за прякото участие (закон по смисъла на чл. 54 от Закона за радиото и телевизията).

Кандидатите и партиите, коалициите и инициативните комитети, регистрирали кандидати, имат право на еднакъв достъп до източниците на информация, която им е необходима за целите на предизборната кампания (чл. 176 от Изборния кодекс). Предизборната кампания по смисъла на изборното законодателство се открива 30 дни преди изборния ден (чл. 175 от Изборния кодекс). Общата забрана за излъчване на платена политическа реклама извън периода на предизборна кампания е въведена с оглед принципа на равенството (различни финансови възможности на политическите партии и коалиции).

Политическата реклама по правило във време на предизборна кампания е платена неза-

висимо от вида медия и от нейния собственик²⁶. Тя е от името на персонифициран субект (политическа партия, коалиция от партии, инициативен комитет, кандидати) и Изборният кодекс забранява публикуването, излъчването и разпространението на анонимни материали, свързани с предизборната кампания (чл. 177).

Изборният кодекс обособява правила за провеждане на предизборна кампания в печатните и онлайн медии (раздел III на Глава дванайсета на Общата част), в обществените електронни медии (раздел IV на Глава дванайсета на Общата част) и в търговските електронни медии (раздел V на Глава дванайсета на Общата част). Независимо от текстуалното им разграничаване правилата са общи и трябва да гарантират равен достъп за публикуване, излъчване и разпространение. При представяне на платени форми на отразяване на предизборната кампания доставчиците на медийни услуги ги отделят чрез визуален, звуков или аудио-визуален знак, който съдържа надпис или звуково съобщение, че материалът е платен (чл. 179 от Изборния кодекс).

Особености съществуват при представяне на предизборната кампания в електронните обществени медии. Изборният кодекс не разрешава използването на програмите на Българската национална телевизия и Българското национално радио за целите на предизборната кампания извън времето, определено за нея (чл. 189, ал. 2).

Към най-елементарните и често се посочвани прояви на политическата реклама са слоган (призив, девиз, лозунг), символ или емблема, песен или музика на кандидат / политическа формация / позиция, които спомагат за разпознаването им, с цел подкрепа на избори или в допитвания. Вж. повече при **Гуревич, П. С.** Политическа психология. 2-е изд., М., Юрайт, 2013, с. 509 – 513.

²⁴ Вж. за електронните медии от 1990 г. насам при **Чолаков, Р.** Електронните медии, властта и правото. Опит за преглед на правното положение на радиото и телевизията у нас. // Българско медиазнание, Годишно издание на Сдружение „Балканмедиа“, С., 1996, с. 214 – 229.

²⁵ За начало на политическата реклама в България се смята предизборната кампания за изборите на 10 и 17 юни 1990 г. вж. **Сегела, Ж.** Имало едно време избори... С.: ИВИДИМ, 2005, с. 100 – 103.

²⁶ Вж. съответно чл. 187 (за печатните и онлайн медии), чл. 194 и чл. 197 (обществени електронни медии) и чл. 198 (за търговските електронни медии) на Изборния кодекс (2014 г.). Кодексът изисква медиите да предоставят публикуване, излъчване и разпространение на предизборни послания при едни и същи условия и цени на всички партии, коалиции и инициативни комитети, регистрирали кандидати. Необходими са споразумения между представители на медиите и упълномощени представители на партиите, коалициите и инициативните комитети относно мястото, времетраенето на платените форми, времето и броя на тяхното отпечатване или излъчване. Заплащането се извършва предварително. Платените форми по Българската национална телевизия и Българското национално радио и техните регионални центрове се заплащат от партиите, коалициите и инициативните комитети по тарифа, приета от Министерския съвет не по-късно от 40 дни преди изборния ден. В търговските печатни, електронни или онлайн медии платеното отразяване на предизборната кампания на партиите, коалициите и инициативните комитети, регистрирали кандидати, е при едни и същи условия и цени, които не може да надвишават средните пазарни цени за търговска реклама през последните 6 месеца преди началото на предизборната кампания. Времето, предоставено от електронните медии за платени форми на отразяване на предизборната кампания, не се включва в ограничението за търговска реклама по смисъла на Закона за радиото и телевизията (чл. 89, ал. 1).

Предизборната кампания, която се отразява в програмите на Българската национална телевизия и Българското национално радио, може да бъде под формата на клипове, диспути и други форми, договорени с персонифицираните субекти, регистрирали кандидати в определено за тази цел време (чл. 189, ал. 2 от Изборния кодекс). В определени случаи политическите рекламни форми трябва да бъдат безплатни (безплатни клипове и обръщения по чл. 193, диспути от чл. 195). Докато търговските печатни, електронни и онлайн медии могат да отразяват и безплатно предизборната кампания на партиите, коалициите и инициативните комитети, регистрирали кандидати (чл. 187, ал. 2 и чл. 198, ал. 1 от Изборния кодекс). Реална възможност за представяне на предизборната кампания в търговските медии е предоставянето на „медийни пакети“ (чл. 178 от Изборния кодекс и чл. 16, ал. 3 от Закона за пряко участие на гражданите) на политически партии, коалиции от партии и на инициативни комитети, регистрирали кандидати, при произвеждане на избори и за застъпници /противници на поставен въпрос на национален референдум, които не получават публично финансиране²⁷. Средствата са за сметка на държавния бюджет и се използват за заплащане на различните платени форми на отразяване на предизборната или разяснителната кампания чрез доставчиците на медийни услуги. Редът за предоставянето и разходването на средствата за медийните пакети се определя от Централната избирателна комисия съгласувано с министъра на финансите.

Въпросът за платената политическа реклама в България придобива особена острота след проведенения национален референдум през 2016 г. относно размера на публичната субсидия за политически партии, получили 1% и повече действителни гласове на парламентарни избори. Намаляването на размера на субсидията значително ще намали възможността за заплащане на политическа реклама на голяма част от политическите партии. Възможните изходи са поне два. Първият е да бъдат разрешени дарения от комерсиални юридически лица към политически партии, което не може да бъде подкрепено. И другата възможност е законово да се предвиди, че по време на предизборна и разяснителна кампания политическата реклама не е платена.

Печатните, електронните и онлайн медиите, които са публикували, излъчили или разпространили материал, с който се накърняват правата и доброто име на кандидат или на лице, което представлява партията, коалицията или инициативния комитет, са длъжни незабавно след получаването на отговор да го публикуват²⁸ или излъчат²⁹.

Извън правната уредба остава възможността политически партии или коалиции от партии да притежават печатна, търговска електронна или онлайн медия. В такава партийна медия политическа реклама се осъществява независимо дали се провежда предизборна или разяснителна кампания. Съществуването на такъв тип „партийни“ медии има своите обяснения – заплащане на участието на кандидати в предавания дори в обществените медии; високата цена на предизборната

²⁷ Държавата предоставя средства за медийни пакети в размер на 40 000 лв. на партиите и коалициите, които са регистрирали кандидати при избори за президент и вицепрезидент на републиката и за членове на Европейския парламент от Република България и във всички изборни райони при избори за народни представители и които нямат право на държавна субсидия по Закона за политическите партии. На коалиция, в която участват партии, които имат право на държавна субсидия по реда на Закона за политическите партии, се предоставят средства за медийни пакети в размер, пропорционален на дела на партиите, участващи в коалицията, които нямат право на държавна субсидия. Държавата предоставя средства за медийни пакети в размер на 40 000 лв. на инициативните комитети, които са регистрирали кандидати при избори за президент и вицепрезидент на републиката, и в размер на 5 000 лв. на инициативните комитети, които са регистрирали кандидати при избори за членове на Европейския парламент от Република България и при избори за народни представители. Централната избирателна комисия заплаща различните платени форми на отразяване на предизборната кампания до изчерпване на средствата на партията, коалицията или инициативния комитет.

²⁸ Според чл. 188 от Изборния кодекс публикуването на отговора става на същото място, със същия размер, вид и формат шрифт и без коментар. Отговорът се публикува безплатно до обема на материала, на който отговаря.

²⁹ Правота на отговор в електронните обществени и търговски медии е идентично (чл. 190 и чл. 199 на Изборния кодекс). Когато е излъчено предаване, накърняващо правата и доброто име на кандидат или на лице, което представлява партията, коалицията или инициативния комитет, то има право на отговор при условията на Закона за радиото и телевизията (чл. 18). Искането до съответния радио- или телевизионен оператор може да се направи в срок до 24 часа след излъчване на предаването. Отговорът се излъчва без коментар.

кампания (клипове, диспути и други участия в търговските медии); рядко допускане на право на отговор, появата на нови медии и социални мрежи, които са по-достъпни за гражданите.

Публичната власт по принцип има три задължения по отношение на упражняването на правата на гражданите: зачитане, защита, осъществяване³⁰. По отношение на правото на свободно изразяване на политическо мнение в България има редица дефицити както при защитата, така и при осъществяването на правото. В основата на негативните явления е правната уредба на комерсиалните/търговските медии и неприлагането на саморегулацията³¹. Без да се изчерпват всички проблеми, могат да бъдат поставени въпроси: липса на политически плурализъм в частните/комерсиалните медии; провеждане на разграничение между фактите и коментарите; спиране на неудобни предавания; уволнения на журналисти; въвличането на подставени лица при придобиване на собственост върху медии; публичен регистър на мажоритарните собственици на медии; преодоляване на конфликта на интереси в медиите; ограничаване на концентрацията на медии или на придобиването на значителен пазарен дял; защита на лоялната конкуренция; ниската правна и политическа култура на репортерите, коментаторите и журналистите; ограничаване и преодоляване на фиктивните автори в печатните медии; уважение на правото на личен живот на гражданите; зачитане на репутацията на лицата, представители на парламентарните опозиции; зачитане на правата на децата и непълнолетните при преследване на новината (при инциденти, при съдебни процеси и др.); непредоставяне на право на отговор на засегнатите лица, както в печатни, така и в електронни медии; по-ясна уредба в Изборния кодекс, в Закона за радиото и телевизията или в Закона за задълженията и договорите; солидарна гражданска отговорност при отпадане на наказателната такава за обида и клевета (между собственика на медията или издателя и автора) или лична гражданска отговорност за автора на материала и др.

Правото на българските граждани свободно да изразяват политическо мнение има съществено значение за упражняването на други основни политически права – правото на участие в избори и в допитвания до народа, на политическо сдружаване, както и на събрания, митинги и ма-

нифестации. Правото на мнение далеч надхвърля само политическата сфера, осъществяването му е мерило за демократичния характер на държавата и обществото.

БИБЛИОГРАФИЯ

Близнашки, Г. Парламентарно право. С.: Унив. изд. „Св. Кл. Охридски”, 2014, с. 193-194 // **Bliznashki, G.** Parlamentarno pravo. S.: Univ. izd. „Sv. Kl. Ohridski”, 2014, s. 193-194.

Близнашки, Г. Принципи на парламентарното управление. С.: Унив. изд. „Св. Кл. Охридски”, 1997, с. 178–179 // **Bliznashki, G.** Printsipi na parlamentarnoto upravlenie. S.: Univ. izd. „Sv. Kl. Ohridski”, 1997, s. 178–179.

Ван Дайк, П., Г. Й. Х. ван Хууф. Европейската конвенция за правата на човека – теория и практика. С., изд. на Фондация „Български адвокати за правата на човека”, 2000, с. 521 // **van Dayk, P., G. Y. H. van Huuf.** Evropeyskata konventsiya za pravata na choveka – teoriya i praktika. S., izd. na Fondatsiya „Balgarski advokati za pravata na choveka”, 2000, s. 521.

Волтер. Избранные произведения. М., 1938, с. 327 // **Vol'ter.** Izbrannyye proizvedeniya. M., 1938, s. 327.

Выборы в новом медийном пространстве. под ред. **Засурского, Я. Н. М.**, Икар, 2015 // **Vybory v novom mediynom prostranstve.** pod red. **Zasurskogo, Ya. N. M.**, Ikar, 2015.

Георгиев, В. Свободата на словото. – Правна мисъл, 1997, № 3–4, с. 30–47 // **Georgiev, V.** Svobodata na slovoto. // Pravna misal, 1997, № 3–4, s. 30–47.

Гуревич, П. С. Политическая психология. 2-е изд., М., Юрайт, 2013, с. 509–513 // **Gurevich, P. S.** Politicheskaya psihologiya. 2-e izd., M., Yurayt, 2013, s. 509–513.

Киров, Пл. Върху правото на мнение. В: Конституционни изследвания 2012 – 2013 г. Конституционна защита на основните права и свободи. С.: Унив. изд. Св. Кл. Охридски, 2014, с. 46 // **Kirov, Pl.** Varhu pravoto na mnenie. // – V: Konstitutsionni izsledvaniya 2012 – 2013 g. Konstitutsionnopravna zashtita na osnovnite prava i svobodi. S.: Univ. izd. Sv. Kl. Ohridski, 2014, s. 46.

Коливер, С., П. Мерлоу. Правила освещения избирательных кампаний вещательными средствами массовой информации в странах с режимом переходной демократии. Программа „Статья 19”, Международный центр борьбы с цензурой, Август 1994 г. [on-line] / http://www.democracy.ru/library/foreign/media/rus_1994-2/index.html. // **Koliver, S., P. Merlou.** Pravila osveshcheniya

³⁰ **Hunt, P.** Reclaiming Social Rights: International and Comparative Perspectives. Dartmouth, Ashgate, 1996, p. 31–34.

³¹ Вж. повече за модели на саморегулация и корегулация при **Рихтер, А. Г.** Международные стандарты и зарубежная практика регулирования журналистики. М., ЮНЕСКО, 2011, с. 324–345.

izbiratelnykh kampaniy veshchatelnymi sredstvami massovoy informatsii v stranakh s rezhimom perekhodnoy demokrati. Programma „Statya 19“, Mezhdunarodnyy tsentr bor'by s tsenzuroy, Avgust 1994 g. [on-line] //http://www.democracy.ru/library/foreign/media/rus_1994-2/index.html.

Майкл, Т. Следите за деньгами. [on-line]. http://www.democracy.ru/library/foreign/media/1996-4_r1-r5.html. // **Майкл, Т.** Sledite za den'gami. [on-line]. http://www.ndemocracy.ru/library/foreign/media/1996-4_r1-r5.html.

Рихтер, А. Г. Международные стандарты и зарубежная практика регулирования журналистики. М., ЮНЕСКО, 2011, с. 324 – 345. // **Рихтер, А. Г.** Mezhdunarodnyye standarty i zarubezhnaya praktika regulirovaniya zhurnalistiki. М., YUNESKO, 2011, s. 324 – 345.

Сегела, Ж. Имало едно време избори... С.: ИВИДИМ, 2005, с. 100 – 103 // **Segela, Zh.** Imalo edno vreme izbori... S.: IVIDIM, 2005, s. 100 – 103.

Танчев, Е. Въведение в конституционното право. ч. 1, С.: Сиби, 2003, с. 410 // **Tanchev, E.** Vavedenie v konstitutsionното право. ch. 1, S.: Sibi, 2003, s. 410.

Танчев, Е. Основни права на човека. С.: Унив. изд. „Св. Кл. Охридски“, 2002, с. 94 // **Tanchev, E.** Osnovni prava na choveka. S.: Univ. izd. Sv. Kl. Ohridski, 2002, s. 94.

Танчев, Е. Политическите права на гражданите в конституционализма на САЩ. С.: „Изд. на БЗНС“, 1989, с. 210 // **Tanchev, E.** Politicheskite prava na grazhdanite v konstitutsionalizma na SASHT. S.: „Izd. na BZNS“, 1989, s. 210.

Харис, Д., М. О'Бойл, К. Уорбрик. Право на Европейската конвенция за правата на човека. С.: Сиела, 2015, с. 757 // **Haris, D., M. O'Boyl, K. Uorbrik.** Pravo na Evropeyskata konventsia za pravata na choveka. S.: Siela, 2015, s. 757.

Чолаков, Р. Електронните медии, властта и правото. Опит за преглед на правното положение на радиото и телевизията у нас. // Българско медиазнание, Годишно издание на Сдружение „Балканмедиа“, С., 1996, с. 214 – 229 // **Cholakov, R.** Elektronните medii, vlastta i pravoto. Orit za pregled na pravното polozhenie na radioto i televiziyata u nas. // Balgarsko mediaznanie, Godishno izdanie na Sdruzhenie „Balkanmedia“, S., 1996, s. 214 – 229.